

René Grotenhuis

ZOUT

De blijvende kracht van
de christelijke traditie

René Grotenhuis

ZOUT

De blijvende kracht van
de christelijke traditie

© 2020 René Grotenhuis
© 2020 Berne Media | uitgeverij abdi van berne
www.bernedia.com
Vormgeving omslag en binnenwerk:
Ronald Smaal, Reis met goudvis
Redactie: Jan Brouwers
Foto auteur op omslag: Theo Bos

De citaten uit de Bijbel in dit boek zijn
overgenomen uit de Willibrordvertaling
(Katholieke Bijbelstichting, 1995/2012).

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave
mag worden verveelvoudigd en/of openbaar
gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze ook, zonder
voorafgaande toestemming van de uitgever.

ISBN 978 90 8972 378 9
NUR 740
ISBN e-book 978 90 8972 379 6

Bij dit boek hoort het digitale *Werkschrift bij
Zout* met samenvattingen van elk essay,
gespreksvragen, verwijzingen naar kerkliederen
en links naar artikelen die samenhangen met
het thema. Dit e-book is verkrijgbaar bij de
boekhandel. ISBN 978 90 8972 391 8

Inhoud

Inleiding	7
God haat de zonde, maar heeft de zondaar lief	19
God is een beter verhaal	39
Vooruitgang en het Koninkrijk Gods	49
Verlossing – De vrijheid van de kinderen Gods	63
De mens: autonoom en ondergeschikt	71
Christelijke politiek: contradictio in terminis?	85
Katholiek-sociaal denken	95
Klimaat vraagt bekering	115
Heel de mens	123
Epiloog: De verlegenheid voorbij	135
Dank	139
Literatuur	141

Inleiding

In het maatschappelijk debat is de stem van de christelijke traditie¹ tegenwoordig nauwelijks hoorbaar. Ze klinkt slechts rond kwesties als abortus of euthanasie. Daarmee wordt de christelijke bijdrage aan het debat ten onrechte verengd. De christelijke traditie heeft niet alleen een boodschap over het allereerste begin van het menselijk leven en het einde, maar ook over alles daartussenin.

Dit boek, dat een vervolg is op *Van macht ontdaan. De betekenis van christelijk geloof voor de wereld van vandaag* (Berne Media, 2015), gaat over de bijdrage die het christelijk geloof kan leveren aan het maatschappelijk debat. Daarbij gaat het mij niet alleen om stellingname in concrete politiek-maatschappelijke vraagstukken als klimaat, homohuwelijk, ongelijkheid en migratie. Het gaat mij ook over een meer fundamentele kwestie: de bijdrage die een christelijke levenshouding aan het maatschappelijk debat in het algemeen kan leveren. Geloven zelf is van betekenis, ook in onze post-christelijke samenleving.

Van dominante spelers in het maatschappelijk debat, zeker in de verzuilde Nederlandse samenleving die tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft bestaan, zijn geloof en kerk binnen enkele decennia gereduceerd tot randverschijnselen. Die marginalisering hebben de kerken deels over zichzelf afgeroepen door de sterk naar binnen gekeerde discussies in zowel de katholieke als de protestantse kerk. De katholieken in Nederland (maar niet alleen daar) hebben zich sinds de jaren van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) en het eigen Pastoraal Concilie (1966-1970) verloren in discussies tussen progressief en conservatief met de Bijzondere Synode van 1980 en het pausbezoek van 1985 als dieptepunten. De protestantse ker-

ken hebben meer dan drie decennia gedaan over het Samen op Weg-proces om tot een gemeenschappelijke protestantse kerk van hervormden, gereformeerden en lutheranen te komen. En alle kerken hebben in die tijd veel energie verloren in het interne proces van aanpassing van de organisatie aan snelle krimp. Door die marginalisering van de kerken is de betekenis van het christelijk geloof verdampt. Geloven werd iets voor de eigen club. Met het verdwijnen van de kerken uit het publieke debat is ook het geloof uit beeld verdwenen.

Die marginalisering is niet alleen een gevolg van binnenkerkelijke gebeurtenissen. Ze begon al met de Franse Revolutie en zette vanaf de Tweede Wereldoorlog en vooral vanaf het begin van de jaren zestig in hoog tempo door. De miljoenen mensen die in die jaren de kerk verlieten om zich los te maken van de kerkelijke dominantie en bevoogding, hadden even geen behoefte aan de christelijke stem in het maatschappelijke debat: dat verhaal kenden ze wel en ze waren niet voor niets bezig daar afscheid van te nemen.

Wat mij betreft wordt het tijd om vanuit christelijk perspectief weer volop deel te nemen aan dat debat. Niet omdat de kerken zich weer moeten laten gelden, laat staan omdat we verloren terrein zouden moeten terugveroveren, maar omdat ik denk dat de christelijke traditie kan helpen om antwoorden te vinden op dringende maatschappelijke vragen. Het gaat mij in dit boek dan ook niet om de kerken, maar om het christelijk gelovig denken.

Het lijkt er vaak op dat het christelijk geloof en de kerken op verre afstand staan van wat er speelt in de samenleving. De christelijke traditie lijkt dan een onwrikbaar in begon gegoten geheel van leerstellingen dat geen verbinding heeft met het maatschappelijk debat. In werkelijkheid is de christelijke traditie historisch gezien schatplichtig aan een brede waaier van invloeden zoals de filosofie van Aristoteles en Plato, maar bijvoorbeeld ook die van de joodse filosoof Maimonides, de islamitische denker Averroës en verlichtingsfilosofen zoals Descartes en Kant. Zij hebben de christelijke traditie beïnvloed en mee vormgegeven. Daarnaast heeft het christendom oude Germaanse tradities ge-

incorporeerd en Latijns-Amerikaanse en Afrikaanse spiritualiteit in zich opgenomen. Het christendom is dus heel goed in staat het gesprek te voeren met andere wereldbeschouwingen en religies en is niet bang om delen daarvan in zich op te nemen.

Ik beweer niet dat het christelijk antwoord op maatschappelijke vragen superieur is. De geschiedenis van de kerken (het seksueel misbruik zal niet de laatste ontluisterende episode zijn) dwingt tot bescheidenheid. Het gaat erom in bescheidenheid maar met overtuiging een bijdrage te leveren aan het maatschappelijk debat, omdat we daaraan iets toe te voegen hebben. De christelijke traditie draagt inzichten en perspectieven aan die kunnen helpen om ons samenleven te begrijpen en in de goede richting te sturen.

De christelijke traditie draagt inzichten
aan die kunnen helpen om ons samenleven
in de goede richting te sturen

Dit boek wil laten zien dat de christelijke traditie en het christelijk-sociaal denken vernieuwend en verfrissend zijn en zich niet laten vangen in simpele tegenstellingen tussen progressief en conservatief, markt en staat, nationalisme en kosmopolitisme, stad en platteland. Het is evenmin een versiering, die je leuk kunt vinden als toevoeging aan een politieke of maatschappelijke overtuiging. Ik wil laten zien dat christelijk denken een eigen manier van denken over en kijken naar de mens en de samenleving is. De christelijke traditie geeft een eigen invulling en betekenis aan liefde, vrijheid en toekomst, aan de waarde van het individu.

In ieder geval is christelijk denken geen denken in extremen. Naast geloof, hoop en liefde heeft de christelijke traditie de aristotelische deugden van matigheid, rechtvaardigheid, verstandigheid en moed omarmd. De eerste drie zorgen ervoor dat christelijk denken niet in extremen verzeild raakt. Moed zorgt ervoor dat het niet bang is om dingen te benoemen en zijn eigen traditie over het voetlicht te brengen. In de tweede helft van de negentiende eeuw heeft het christelijk-sociaal denken zich daarom ook niet laten vangen in de tegenstelling tussen kapitalisme

en liberalisme enerzijds en socialisme en communisme anderzijds. Geleid door deze vier deugden heeft het altijd een eigen weg gezocht. Het zoekt eerder het evenwicht van het midden dan de instabiliteit van de vleugels. Dat maakt ook dat het niet zo goed past in de moderne tijd, waarin het erom gaat op te vallen en extreme posities in te nemen in het debat.

Het afscheid van religie en christendom heeft een gapende leegte in de cultuur achtergelaten

De afgelopen jaren heeft er een kentering plaatsgevonden in het denken over religie en christendom. Steeds mensen vragen zich af of we niet iets zijn kwijtgeraakt dat we misschien toch niet zo goed kunnen missen. Of waar we geen goede vervanging voor hebben gevonden: het afscheid van religie en christendom heeft een gapende leegte in de cultuur achtergelaten. In *NRC Handelsblad* van 20 april 2019 schrijft Rosanne Hertzberger naar aanleiding van de uitzending van *The Passion*, twee dagen daarvoor:

Ondanks al zijn beperkingen had de kerk nog wel iets meer te bieden dan alleen geloof, zingeving en een gebouw. Het was één van de steunpilaren van het menselijk bestaan en het had een nog veel belangrijker rol kunnen vervullen voor al die alleenstaanden. Want in de kerk was je niet alleen. Daar vierde je elkaars 'life events', daar werd geld ingezameld in geval van nood, daar hielp je ouderen en kwetsbaren totdat je zelf onvermijdelijk één van hen werd. Je was er onderdeel van iets groters, een organisatie waarmee rekening werd gehouden, iets van gewicht om het op te nemen tegen de wereld om je heen. Er is helaas weinig voor in de plaats gekomen. Behalve één keer per jaar een mooie musical op televisie.

In diezelfde krant staat een beschouwing over de betekenis van de christelijke cultuur voor Europa naar aanleiding de brand in de Notre-Dame in Parijs, waarin de constatering te lezen stond: 'De hele westerse wereld is in de war, alsof we nu pas beseffen dat we wat we kwijt zijn.' In diezelfde maand liet de scena-

rioscreefster van de tv-serie *De Luizenmoeder* in de slotaflevering van het tweede seizoen juf Ank overstappen naar een School met de Bijbel omdat ze daar in ieder geval geloof, hoop en liefde als drijfveren vond.

Daarmee is het soms badinerende of zelfs denigrerende spreken over religie en christelijk geloof niet zomaar verdwenen, maar een bezinning op de waarde daarvan is gaande. Dit boek hoopt te laten zien dat geloof meer is dan een vaag gevoel of een gewaardeerd deel van onze cultuur. Christendom is niet alleen een aanvulling op een cultuur die iets is kwijtgeraakt, het is ook een kritische gesprekspartner, die indringende vragen stelt.

Dit is een polemisch boek: het zoekt de confrontatie met de moderniteit, of beter: met de postmoderniteit, waarin waarheid en verhalen hebben afgedaan en waarin de mens er maar het beste van moet zien te maken. De christelijke traditie met haar grondslag in het verhaal van Jezus Christus staat haaks op die postmoderne wereld. Dat wordt in dit boek niet verdoezeld. Ik geloof dat de wereld niets heeft aan een christendom dat zich terugtrekt in zijn eigen schulp, maar wel aan een christendom dat zich in zijn eigenheid laat zien, ook als die kritisch en confronterend is.

In mijn boek *Van macht ontdaan* is de kern van mijn kritiek op de moderniteit dat deze vastloopt in zijn eigen overdrijving: de enorme technische vooruitgang leidt tot een overheersing die de humaniteit zelf onder druk zet. De economische voorspoed leidt ertoe dat (vrijwel) alles in financiële en economische termen wordt vertaald, waardoor andere waarden ondergeschikt worden; de aandacht voor individualiteit leidt tot een erosie van gemeenschappelijkheid en doet het besef verdwijnen dat we als mensen op elkaar zijn aangewezen.

De kritische dialoog die dit boek zoekt, gaat over die overdrijving van de moderniteit. De essays in deze bundel zijn geen kritiek op de waardevolle vooruitgang die technologie en economie bieden en aan de bijdrage van de individualisering aan de ontplooiing van de mens. De enorme vooruitgang op het terrein van gezondheidszorg en het terugdringen van armoede zijn van onschatbare betekenis voor miljoenen, vrouwen, mannen

en kinderen. Dat mag aan het begin van deze beschouwingen niet onvermeld blijven. De christelijke traditie kijkt niet met nostalgie achterom naar een verleden dat gekoesterd moet worden. Hoewel de confrontatie tussen geloof en wetenschap soms heftig was, heeft in ieder geval de katholieke traditie de inzichten van de wetenschap aanvaard als deel van ons menselijk kennen en kunnen en daarmee als deel van de door God aan ons gegeven schepping. Er is wat mij betreft geen sprake van een terugverlangen naar de tijd die achter ons ligt, een tijd waarin kerk en geloof dominant waren in de westerse en koloniale wereld. Christen-zijn is per definitie een niet-reactionaire levenshouding. Christenen leven vanuit het verlangen naar het Koninkrijk en zijn gerechtigheid. Dat is er nog niet, het is een toekomst die ons van Godswege gegeven zal worden. Dat betekent een fundamentele oriëntatie op wat nog komen moet. Diegenen die *Van macht ontdaan* hebben gelezen, waarin ik de ontmanteling van de kerk als instituut als een noodzakelijke en heilsame ontleding heb beschreven, zullen dat herkennen. Christenen hebben daarbij een boodschap die hen leidt en in Jezus Christus iemand die hen gidst. Christenen zijn daarom kritisch als het gaat over de toekomst: niet elke toekomst of elke vooruitgang past in het gelovig perspectief. Deze bijdrage is bedoeld om behulpzaam te zijn voor diegenen die hun geloof niet beschouwen als een privéaangelegenheid, maar die in hun maatschappelijke betrokkenheid die gelovige overtuiging willen laten doorklinken als een serieus te nemen bijdrage aan het maatschappelijk debat.

De tijd waarin kerk en geloof dominant waren in de westerse en koloniale wereld ligt gelukkig achter ons

Daarnaast is dit een apologetisch boek: het verdedigt de betekenis van het christendom. Het probeert de rijkdom en diepgang van de traditie te laten zien als tegenwicht tegen de soms karikaturale en oppervlakkige beelden waarmee ze met regelmaat wordt beschreven. Daarom scherp ik her en der tegenstellingen

aan om helderheid te scheppen. Die apologetische toon heeft ook iets van trots: we hoeven ons niet te schamen of ons te verontschuldigen voor ons geloof, we hoeven ook niet te doen alsof het eigenlijk niet zoveel voorstelt. Integendeel: het is een kracht die de wereld nieuw kan maken en het is zaak dat we als christenen onze bijdrage in het volle licht van de schijnwerpers van het maatschappelijk debat zetten (vergelijk Matteüs 5:14-16).

Dit boek biedt geen nieuwe orthodoxie. Ik heb er geen enkele behoefte aan een nieuwe meetlat te ontwikkelen waarmee we elkaar de maat kunnen nemen. Mede door mijn werk bij Cordaid en ontmoetingen met gelovigen over de hele wereld, ben ik ervan overtuigd geraakt dat geloven altijd iets heel persoonlijk is, ook als mensen behoren tot een kerkgenootschap. Als ik op een willekeurige zondagochtend de honderd medegelovigen in mijn kerk zou vragen naar hun godsbeeld en hun godsbeleving en welke betekenis geloof aan hun leven geeft, krijg ik honderd verschillende verhalen en beelden. Geloven is niet het aannemen van een aantal waarheden. Het is altijd antwoord op Gods roepstem om je met hem te verbinden. Geloven is altijd menswording: het moet zich realiseren in een concreet, historisch bestaan met zijn eigen culturele, sociale en economische context. Daar klinkt altijd iemands levensverhaal in door, haar of zijn familiegeschiedenis en maatschappelijke positie. Geloven moet altijd verinnerlijkt worden en geïntegreerd in het concrete bestaan. Dat is ook de boodschap van de menswording in Jezus Christus: in de concrete historische en politieke context, in de familiale geschiedenis met Jozef en Maria, wordt de Zoon van God mens.

Deze publicatie gaat ook over de wereld en de vraag welke betekenis de boodschap van het Evangelie heeft voor de samenleving van vandaag. De boodschap van Jezus Christus is er voor de wereld, opdat deze nieuw perspectief krijgt. Ze is er niet alleen maar voor de kerk, of als houvast voor gelovige mensen. Het Evangelie is er voor de wereld. Dietrich Bonhoeffer zegt dat als volgt wanneer hij in de gevangenis onder het naziregime ziet hoe

de samenleving waartoe hij behoort zich van het Evangelie en van God heeft afgekeerd:

Ook daar waar ze (de kerk, RG) de justitia civilis (gerechtigheid op het terrein van het menselijk samenleven, RG) alleen nog maar onder haar eigen leden kan laten gelden, omdat haar woord door de wereld niet wordt aangenomen, doet zij dat in dienst aan de wereld en haar universele opdracht (...) anders zou zij tot een religieuze vereniging worden.

De gemeenschap van gelovigen is geen vereniging zoals de voetbalvereniging, de muziekvereniging of de carnavalsvereniging, bedoeld om de leden de gelegenheid te geven datgene te doen waar ze van houden of waar ze goed in zijn. Ook al kijkt de wereld naar die religieuze gemeenschap alsof ze een vereniging is, bedoeld voor zichzelf en zonder verdere betekenis, dan nog moeten gelovigen eraan vasthouden dat ze er niet zijn voor zichzelf, maar dat de bevrijdende boodschap van het Evangelie er is voor de hele wereld.

Dat veel geloofsgemeenschappen zich slechts als een religieuze vereniging zijn gaan beschouwen, is dan ook een probleem. Door de krimp die in vrijwel alle kerken zichtbaar en voelbaar is en door het gebrek aan aantrekkingskracht voor nieuwe generaties, keren ze zich naar binnen. Hoezeer dat ook in organisatorische en sociologische zin een begrijpelijk en herkenbaar proces is, het is ook het opgeven van de missionaire opdracht. Missionering is niet meer verbonden aan een dominant koloniaal wereldbeeld, maar aan de overtuiging dat geloven in Jezus Christus het bestaan verrijkt en verdiept. Dat dit geloof moet worden gedeeld met anderen, is er onlosmakelijk mee verbonden.

Dit boek laat zich het best lezen als een aantal essays rond centrale maatschappelijke vragen en ontwikkelingen. De verschillende hoofdstukken kunnen los van elkaar en in willekeurige volgorde gelezen worden. Daarom was het soms nodig inzichten en redeneringen te herhalen, omdat ze in het kader van dat hoofdstuk van belang zijn.

In de eerste twee essays staan de vraag naar het kwaad en de vraag naar zin en betekenis van het leven centraal. Het zijn twee vragen die naar mijn overtuiging in de moderniteit en de Verlichting niet of onvoldoende beantwoord werden. De Verlichting en het daarin ontwikkelde rationele wereldbeeld weten niet goed raad met de realiteit van het kwaad: die lijkt taaier dan gedacht. Rationaliteit, humaniteit en alle verstandige en doordachte oplossingen lijken niet in staat om het kwaad uit te bannen. Het onrecht, de misdaad, het falen blijken ongrijpbaar voor onze rationaliteit. Dat maakt ons boos en onrustig en verleidt tot hard (zero tolerance) optreden om het met wortel en tak uit te roeien. Of tot cynisme, waarin we schouderophalend het kwaad accepteren en ermee leven, soms door ons eraan te onttrekken, soms door er slim in mee te bewegen. Voor wie serieus en ernstig poogt het kwaad te bestrijden lijkt het Sisyphusarbeid, omdat het telkens weer de kop opsteekt wanneer we denken er een eind aan te hebben gemaakt.

De vraag naar zin en betekenis, het thema van het tweede essay, vertolkt de onrust die in de moderniteit veel mensen bezighoudt: waar leidt mijn bestaan toe als het geen diepere zin en betekenis heeft? Wat betekent dit voor de invulling van mijn leven? Is de zin en betekenis beperkt tot dat wat ik er zelf in zie of in leg?

In het derde essay onderzoek ik het perspectief op de toekomst. In het Evangelie is voortdurend sprake van het Koninkrijk Gods dat onze toekomst is. Hoe verhoudt dat christelijke beeld van toekomst zich tot het moderne denken over vooruitgang als de motor van de geschiedenis?

In het vierde essay verken ik de betekenis van het begrip 'vrijheid', één van de heilige waarden van onze moderne tijd. Ook voor christenen is vrijheid een centraal begrip, al wordt het in de christelijke traditie gevat in het begrip 'verlossing'. De vrijheid van de kinderen Gods en de vrijheid van de moderniteit liggen in elkaars verlengde, maar zorgen ook voor een verschillende kijk op de betekenis van vrijheid in ons leven.

Het vijfde essay buigt zich over de vraag naar de mens: wie zijn we eigenlijk en hoe plaatsen we onszelf tegenover natuur en

techniek. Terwijl we steeds meer weten en kunnen en daarmee steeds beter in staat zijn ons bestaan te bepalen, dreigen we tegelijk steeds minder greep te hebben op ons leven. De enorme mogelijkheden van de technologie stellen de mens steeds opnieuw voor vraagstukken die alleen beantwoord kunnen worden als we in het antwoord op de vraag naar de mens een anker hebben. Zonder dat anker worden we onvermijdelijk alle kanten op geslingerd door de duizelingwekkende mogelijkheden van de techniek. En die mogelijkheden van de techniek stellen ook de vraag naar de macht: wie heerst over wie?

Terwijl we steeds meer weten en kunnen, dreigen we steeds minder greep te hebben op ons leven

Het zesde essay richt zich vervolgens op de verhouding tussen het christelijk-sociaal denken en de politiek. In een deel van West-Europa (overigens alleen daar) heeft zich een christelijke politiek ontwikkeld om de overtuigingen en waarden van de christelijke traditie in het politieke domein te verankeren. Wat betekent het christelijk-sociaal denken voor de maatschappelijke ordening, voor de inrichting van de samenleving, wat heeft het te zeggen in de diversiteit van opvattingen en politieke stromingen? Wat is de betekenis van geloven in een wereld die steeds verder uit elkaar valt en verdeeld raakt tussen rijk en arm, hoog en laag opgeleiden, nationalisten en kosmopolieten?

In het vervolg daarop, in het zevende essay, onderzoek ik de betekenis van het katholiek-sociaal denken voor het huidige maatschappelijke debat. Waar komt het katholiek-sociaal denken vandaan en op welke pijlers is het gebouwd? Ik bespreek daarin ook de migratiecrisis als een actuele sociale kwestie waarover het debat in de maatschappij hoog oploopt en vraag me af welk licht het katholiek-sociaal denken daarop kan werpen.

In het achtste essay belicht ik de bijdrage vanuit de christelijke traditie aan het klimaatvraagstuk. Het is een van de meest dringende opgaven van deze tijd. Paus Franciscus – in *Laudato Si* – en de ‘groene patriarch’ Bartholomeus I van Constantinopel

hebben in de afgelopen jaren de toon gezet voor de bijdrage vanuit de christelijke traditie. Omdat zij hierover al geschreven hebben en om niet in herhaling te vallen, is dit het kortste essay van de bundel.

Het negende en laatste essay gaat over de heelijkheid van de mens en de vraag hoe we heel blijven in de complexiteit en verdeeldheid van de moderne wereld. Deze complexiteit trekt ons in verschillende richtingen en dreigt ons tot schizofrene mensen te maken: we delen onszelf op in stukken en stukjes om in de complexiteit te overleven. Ons economisch leven, waarin we gehoorzamen aan de wetten van de markt, en ons sociaal, cultureel en spiritueel leven lijken los te staan van elkaar.

Bij dit boek hoort het digitale *Werkschrift bij Zout* met samenvattingen van elk essay, gespreksvragen, verwijzingen naar kerkliederen en links naar artikelen die samenhangen met het thema.

In de Bergrede, ook wel de grondwet van het christendom genoemd, roept Jezus ons op zout der aarde te zijn en hij voegt eraan toe: 'Maar als het zout krachteloos wordt, waar moet je het dan mee zouten?' Vandaar de titel van dit boek.

¹ Begrippen als 'de christelijke traditie', 'het christendom', 'de katholieke gemeenschap' zijn niet eenduidig en iedere lezeres/lezer zal ze op haar/zijn eigen manier lezen. Elke algemene definitie is vatbaar voor discussie gezien de diversiteit van christelijke geloofsinterpretaties en de geschiedenis waarin het christelijk geloof steeds opnieuw en anders is verwoord. Ik zal niet pogen met eigen definities van die algemene begrippen helderheid te scheppen, in de wetenschap dat elke definitie terecht discussie zal oproepen. Ik kan hooguit mijn eigen positie verhelderen. Ik beschouw mijzelf als gelovige die geworteld is in de katholieke traditie. Ik neem die traditie serieus, maar beschouw deze als een uit vele lagen opgebouwd geheel. In die traditie staan betekent luisteren en proberen te verstaan wat vóór mij is gezegd en gedacht, maar ook bijdragen aan een nieuwe laag.

God haat de zonde, maar heeft de zondaar lief

De titel van dit essay ontleen ik aan de opvattingen van Augustinus. Augustinus maakt in zijn denken over God een belangrijk onderscheid tussen wie de mens is en wat hij doet en zegt. Dat mensen in hun doen en laten en in hun spreken fouten maken is zeker, maar het is niet zo dat ze daarmee hebben afgedaan. Mensen zijn en blijven ieder voor zich kind van God, geschapen naar zijn beeld en gelijkenis. En, zoals de psalmist zegt: 'Hij laat niet verloren gaan het werk van zijn handen.' Er is in de opvatting van Augustinus een relatie tussen God en mens die zich op een ander, dieper niveau afspeelt dan datgene wat we zeggen en doen.

Ouders van kinderen die ernstige fouten hebben gemaakt, hebben diezelfde ervaring: het blijft toch je kind. Ze weten wel dat hun zoon of dochter iets verschrikkelijks heeft gedaan, maar dat betekent niet dat ze hun kind afschrijven. Hun zoon of dochter kon immers ook vriendelijk zijn, had wel degelijk gevoel en kende grenzen. Ouders blijven geloven dat het mogelijk is dat die kwaliteit toch weer bovenkomt, dat verandering en 'bekering' mogelijk zijn.

Dat onderscheid tussen wie iemand is en wat hij doet en zegt, wordt in de samenleving steeds minder gemaakt. We laten mensen samenvallen met hun meningen en hun gedrag. Daarmee wordt ons oordeel over wat ze doen en zeggen ook een oordeel over de hele persoon. Toen een aantal jaren geleden Michelle Martin (ex-vrouw van Marc Dutroux) na afloop van haar straf werd vrijgelaten en zusters haar wilden opnemen in

hun klooster, stak er een storm van verontwaardiging op van mensen die vonden dat dit niet kon. Zij, die medeplichtig was aan het afschuwelijke leed dat haar man had aangericht, moest definitief uit de samenleving gebannen worden. Ze had door haar daden het recht verspeeld daar deel van uit te maken. Hoewel we de fysieke doodstraf hebben afgeschaft, leek het erop alsof dan toch in ieder geval de sociale doodstraf haar deel zou moeten zijn, zodat ze voor altijd als een uitgestotene zou rondzwerven. Vergelijkbaar tumult voltrok zich rond de zwemleraar Benno L., die zich schuldig had gemaakt aan pedofilie, en Volkert van der G., de moordenaar van Pim Fortuyn, toen zij nadat zij hun straf uitgezeten hadden een plek moesten vinden om te wonen.

Bij het proces van uitstoting gaat het ook om het buiten onszelf plaatsen van het kwaad: het kwaad is de ander, niet wij. Het is de weigering om in de spiegel te kijken en het kwaad in onszelf te peilen en te erkennen. Bij Benno L. riepen mensen in Leiden, waar hij een woning had gevonden: 'Er is een grens, een pedofiel is geen mens.' Het is de ultieme vorm van uitstoting: hij hoort niet langer bij ons. Zo proberen we onze gemeenschap zuiver te houden en tegenover onszelf en elkaar te bevestigen dat het kwaad niet van ons is.

God houdt van Geert Wilders,
maar dat betekent niet dat Hij het
met diens opvattingen eens is

God haat de zonde, maar heeft de zondaar lief, zegt Augustinus. Daarmee laat hij er geen twijfel over bestaan dat God het kwaad niet vergoelijkt. Het kwaad dat mensen aanrichten moet benoemd en aangewezen worden. Als God van Geert Wilders houdt, betekent dat niet dat Hij het met de opvattingen van Geert eens zou zijn. Het is lastig om dit onderscheid te maken. De mensen die de zusters verweten Michelle Martin op te nemen, vonden waarschijnlijk dat deze vrouw nooit zwaar genoeg gestraft kon worden en dat het opnemen van haar door de zusters de indruk zou wekken dat het niet zo erg was wat ze had gedaan. Alleen haar tot het eind van haar dagen inprenten wat

voor verschrikkelijks ze gedaan had, zou rechtvaardig zijn. Deze roep om te straffen vanuit de gedachte dat het leed dat is aangedaan mateloos en onherstelbaar is, leidt tot mateloosheid. Terwijl het oudtestamentische 'oog om oog, tand om tand' bedoeld is om proportionaliteit en maat te houden bij het straffen van daders, groeit de wens tot mateloosheid in straffen. De dader moet in de ogen van anderen dubbel en dwars gestraft worden en eigenlijk is elke straf te licht. Nabestaanden van slachtoffers leggen er daarbij de nadruk op dat zij levenslang hebben en dat het een daad van rechtvaardigheid is als de dader ten minste diezelfde straf krijgt opgelegd.

Het lijkt erop dat we niet goed meer weten hoe we het kwaad een plaats moeten geven in onze samenleving. Naar mijn opvatting heeft dit onthand zijn in onze omgang met het kwaad zijn oorsprong in de Verlichting. Die schetste een optimistisch beeld van de mens en de menselijke mogelijkheden om via inzicht en ratio de wereld te beheersen. In die opvatting is het kwaad een tekortschieten dat we nog moeten oplossen door beter na te denken, onze samenleving beter te organiseren, onze opvoeding te verbeteren, ons strafrechtstelsel te vervolmaken, onze procedures aan te scherpen, onze dataverzameling beter in te zetten. Voor alle gebreken en fouten is een schuldige aan te wijzen: een persoon, een institutie of een regel die niet deugt. Het kwaad is in die benadering een veelheid van kleine en grote fouten en gebreken die we, als we maar goed genoeg ons best doen, uiteindelijk wel zullen oplossen. Het is uiteraard jammer dat dat lang duurt, waardoor er nog generaties zijn die dat niet mee zullen maken. Maar het is een kwestie van volhouden om stap voor stap de verbeteringen en oplossingen aan te dragen.

Het christelijk denken maakt daarentegen onderscheid tussen het kwaad (*de malo*) en de zonde (*de peccato*). De zonde is het kwaad dat door mensen bedreven wordt, waarvoor ze verantwoordelijk zijn en tegenover God verantwoording moeten afleggen. Door kwaad te onderscheiden van zonde erkent de christelijke traditie dat het kwaad niet zomaar te herleiden is tot zonde. Misschien komt het doordat ik niet zo'n optimistisch

mensbeeld heb, maar ik denk dat het kwaad van een andere aard is en zich onttrekt aan onze beheersing en besturing. Ik kijk naar het kwaad allereerst als een ongrijpbaar mysterie, omdat het zich niet ten volle laat doorgronden. Dat doe ik vanuit twee perspectieven. Het eerste is de overtuiging dat het kwaad zich niet laat overwinnen in ons aardse bestaan. Het steekt telkens opnieuw de kop op, in nieuwe gedaanten en met ongedachte methoden. In zekere zin roept elke vooruitgang zijn eigen kwaad op. Internet en digitalisering hebben nieuwe vormen van criminaliteit uitgelokt; zie de digitale beïnvloeding van de Amerikaanse verkiezingen door Rusland met gehackte Facebook-data. Het is blijkbaar te verleidelijk voor mensen om niet op zoek te gaan naar wat je er ten kwade mee kunt aanrichten. Globalisering van financiële markten heeft een hele industrie van belastingontduiking en witteboordencriminaliteit uitgelokt: zie de Panama en Paradise Papers. Meestal gaat het om mensen die aan niets gebrek hebben, maar die desondanks de verleiding niet kunnen weerstaan om zich nog meer toe te eigenen. Macht (politiek, financieel) wil steeds meer en doet dat in strijd met wetten, regels en moraal. Het kwaad is een gegeven dat telkens opnieuw de kop opsteekt.

Het tweede perspectief is de onvoorspelbaarheid van het kwaad. Er is in de afgelopen jaren heel veel onderzoek gedaan naar de vraag waarom mensen terrorist worden, overvallen plegen, iemand verkrachten of vermoorden. Het leverde een lange lijst op van mogelijke oorzaken en indicatoren. Inmiddels voegen we daar de big-datastrategie aan toe, waarbij we zo veel mogelijk data bij elkaar brengen om patronen te zien en daarmee te kunnen voorspellen wie wanneer een misdaad zou kunnen plegen. Dat levert een heel overzicht van risicofactoren op die daarop van invloed zijn. Het stelt ons echter niet in staat te voorspellen wie uiteindelijk de stap zet om het te doen en wie niet. Waar de een, afkomstig uit een gebroken gezin, uit huis geplaatst, school niet afgemaakt, toch zijn of haar weg in het leven vindt, gaat de ander op het criminele pad. Er is altijd sprake van een onherleidbaar en tegelijk beslissend moment, waar we geen greep op hebben. We zijn niet goed in staat te voorspellen wie in

de fout gaat en wanneer. Ook niet als we onze kaarten zouden zetten op 'big data' in de hoop dat we, als we maar voldoende gegevens in onze computers stoppen, weten wie tot misdadig gedrag zou kunnen overgaan.

Dat mag overigens niet leiden tot fatalisme en een alibi om dan maar niets meer te doen. Alle programma's die we ontwikkelen om radicalisering tegen te gaan of criminaliteit te voorkomen zijn zinvol en hebben resultaat, maar het is een illusie te denken dat daarmee het kwaad zelf ook onder controle komt.

Het kwaad vraagt om een nooit aflatende inzet. We moeten erkennen dat het een realiteit is die zich steeds in nieuwe vormen manifesteert. Het is onlosmakelijk verbonden met het menselijk bestaan. Niet zonder reden spreekt de christelijke traditie over de erfzonde als iets wat bij ons mensen hoort. Voor mij is de erfzonde een betekenisvol deel van het geloof. Het is niet de bevestiging dat de mens 'geneigd is tot alle kwaad', maar dat het kwaad een realiteit is in ons menselijk bestaan, en dat het deel is van onszelf. Het kwaad is nooit alleen buiten ons, het is ook in ons en van ons.

In het Evangelie vertelt Jezus het verhaal van de overspelige vrouw die bij hem wordt gebracht met de vraag of het gerechtvaardigd is haar te stenigen omdat dat nu eenmaal in de wet staat. Jezus ontkent niet dat de wet dit voorschrijft, maar vraagt hen eerst even in de spiegel te kijken: 'Wie van u zonder zonde is, moet dan maar als eerste een steen op haar werpen' (Johannes 8:1-11). En een voor een vertrekken ze.

Door anderen te veroordelen, zorgen we
dat we zelf buiten schot blijven

Dat in de spiegel kijken voordat er stenen worden geworpen, staat haaks op wat ik meen te zien als een groeiende trend tot externaliseren van het kwaad: we vellen graag een moreel oordeel over anderen omdat het fungeert als een bevestiging dat het niet om ons gaat. Door in het publieke domein anderen te veroordelen, zorgen we dat we zelf buiten schot blijven. Terwijl het #MeToo-debat terecht blootlegt hoe schaamteloos macht wordt ingezet

om mensen in afhankelijke posities seksueel te kunnen uitbuiten, is er ook iets in het debat wat me ongemakkelijk maakt. Het lijkt erop alsof we het probleem oplossen door de zondebokken de woestijn in te sturen. Ik weet niet of het tot zelfonderzoek leidt, waarbij het kwaad niet alleen buiten onszelf, maar ook in onszelf wordt gezocht. Dat externaliseren van het kwaad leidt ertoe dat velen opgelucht vaststellen dat zij niet schuldig zijn.

Het seksueel misbruik dat eerst met het kerkelijk misbruik en vervolgens via #MeToo prominent op de agenda kwam, is een manifestatie van een samenleving waarin veel verhoudingen gebaseerd zijn op macht. In zelfreflectie zouden we, misschien wel voordat we stenen gaan werpen, moeten constateren dat we met afschuw en tegelijk met fascinatie naar macht kijken. Mensen met politieke, publicitaire en economisch-financiële macht zijn identificatiefiguren. Ze worden gepresenteerd als rolmodellen op wie we stiekem jaloers zijn. Met elkaar houden we een cultuur in stand van aantrekkelijkheid van de macht. Onze collectieve weerzin tegen het seksueel machtsmisbruik leidt nog niet tot een zelfreflectie over die fundamentele karaktertrek van onze cultuur die veel van ons streven en handelen doortrekt. #MeToo is iets wat we onszelf allemaal zouden moeten aantrekken.

Het adagium van Augustinus brengt ook aan het licht dat 'houden van' niet in de eerste plaats gaat over wat we aangenaam vinden en waar we het mee eens zijn. Houden van verwijst naar een onderliggende verbondenheid. Gods houden van kan samengaan met een diepe afschuw van datgene wat iemand doet of zegt. Houden van speelt zich niet af in de comfortzone van gelijkgezinde mensen met wie we veel delen en met wie we graag samen optrekken. In de Bergrede van Matteüs (5:44-47) zegt Jezus dat dat niet zo'n geweldige prestatie is:

Jullie hebben gehoord dat er gezegd is: U zult uw naaste liefhebben en uw vijand haten. Maar Ik zeg jullie: heb je vijanden lief en bid voor wie je vervolgen, dan zullen jullie kinderen worden van je Vader in de hemel, want die laat zijn zoon opgaan over slechten en goeden, en Hij laat het re-

genen over rechtvaardigen en onrechtvaardigen. Want als je liefhebt wie jou liefheeft, welk loon verdien je dan? Doen de tollenaars dat ook niet? Als je alleen je broeders groet, wat voor bijzonders doe je dan? Doen de heidenen dat ook niet?

Gods liefde is geen liefde van gelijk oversteken. Ze is er voor iedereen zonder de voorafgaande garantie dat die liefde in gelijke mate beantwoord wordt.

De overtuiging dat God liefde is (1 Johannes 4:7-9), is een fundament van het christelijk geloof: *Ubi caritas et amor, Deus ibi est* (Waar liefde is en vriendschap, daar is God). Dat is een godsbeleving die ook door veel mensen buiten het christelijk geloof omarmd wordt: als God staat voor het goede tussen mensen, dan willen we daar nog wel mee aan de slag. De tekst van Matteüs gaat een stap verder dan liefde als wederkerigheid, als de aangename verhouding tussen mensen met wie we graag omgaan, die we vertrouwen, met wie we ons verwant voelen door gemeenschappelijke opvattingen, voorkeuren en gedrag, waarmee we een band voelen omdat er het nodige is dat we delen.

Maar de christelijke liefde schuurt als we ons realiseren dat Gods liefde onvoorwaardelijk is, dat het niet een liefde is van gelijk oversteken en die zich beperkt tot mensen met wie we iets gemeenschappelijks hebben. Die onvoorwaardelijke liefde ligt in God als schepper. In het geloof in God als schepper ligt besloten dat ieder mens zijn schepping is, door hem in het bestaan geroepen om zijn evenbeeld te zijn. Die fundamentele betrekking tussen God en ieder mens ligt ten grondslag aan zijn liefde.

Misschien dat we iets daarvan begrijpen als we opnieuw kijken naar de band tussen ouders en kinderen. Die is gebaseerd op onvoorwaardelijke liefde. Bij de geboorte van een kind is er niet zoiets als een lijstje met voorwaarden: ik houd van je als je dit of dat bereikt, je zus of zo gedraagt. Liefde voor een nieuwgeboren kind gaat over verlangen, hoop en toewijding: ik hoop dat dit kind gelukkig wordt, dat dit kind betekenisvol in de wereld zal zijn en ik zal er alles aan doen om daaraan bij te dragen. Wanneer kinderen later in de fout gaan, blijft die band van verwach-

ting en toewijding. Heel vaak laten ouders hun kind niet vallen als het in de fout is gegaan, in de gevangenis is terechtgekomen, anderen kwaad en leed heeft berokkend. Niet omdat ze dat goed willen praten, maar omdat er zoiets als onvoorwaardelijke liefde is, die niet gebaseerd is op goedkeuring, maar op existentiële verbondenheid. Ergens in die richting moeten we het zoeken als het gaat om het antwoord op de vraag waarom God de zondaar liefheeft. Ik heb er iets van bespeurd in het verhaal van de Antilliaanse honkbalfamilie Halman. De succesvolle Gregory met een profcontract in de Verenigde Staten en zijn broer Jason die het niet redde, zijn eigen mislukking niet kon aanvaarden, steeds verder weggleed en in een vlaag (jaloezie, onbeheersbare frustratie, verstandsverbijstering; wie zal het zeggen) zijn succesvolle broer neerstak. En de moeder die in de overvolle aula van het crematorium het verhaal vertelde over haar zoons, haar ongebroken liefde voor beiden.

Mohammed el Bachiri die zijn vrouw verloor bij de aanslag op het metrostation Maalbeek in Brussel vertelde zijn verhaal aan David Van Reybrouck, die het optekende in *Een jihad van liefde*. El Bachiri weigert te haten. Hij noemt zich een 'jihadist van de liefde'. Dat is het enige antwoord op de terreur en de enige manier waarop hij zijn vrouw recht kan doen.

Tot die diepte zijn we als christenen geroepen als Jezus in het Evangelie zegt: 'Jullie zullen dus onverdeeld goed zijn, zoals jullie hemelse Vader onverdeeld goed is' (Matteüs 5:46-48). Het is een onderdeel van de Bergrede, die gezien kan worden als het programma van de beweging van Jezus: zalig de armen van geest, zalig de treurenden, zalig de zachtmoedigen, zalig de zuiveren van hart, zalig de vredebrengers. Paus Franciscus knoopt daarbij aan in zijn recente apostolische exhortatio *Gaudete et jubilate*. Daarin roept hij katholieken op de weg van de heiligheid te kiezen. En hij zet uiteen, aan de hand van de zaligspreekingen in de Bergrede, wat dat in het concrete leven van vandaag betekent (*Gaudete et jubilate*, paragraaf 2). Ook als we het niet halen, blijft de oproep bestaan.

De titel van dit essay, 'God haat de zonde, maar heeft de zondaar lief', bevat een belangrijke bijdrage van christenen aan het maatschappelijke debat. Voor mij wordt dat heel concreet als het gaat over de PVV en Geert Wilders. Sinds hij zich in 2004 afscheidde van de VVD-fractie en zijn eigen politieke beweging begon, is hij een brandpunt geworden in het politieke en maatschappelijke debat in Nederland. Voor sommigen is hij de verlosser die eindelijk de problemen gaat oplossen die Nederland al decennialang teisteren en die blijven doorzielen. Voor anderen is hij de belichaming van het kwaad die de fundamentele waarden van onze samenleving verkwanselt door zijn rabiate haat tegen moslims en migranten. Daarbij ontwikkelt hij een zondebok-denken, waarbij hij alles en iedereen van buiten zonder nuance op een hoop veegt en een 'bunker'-mentaliteit ontwikkelt waarin we ons aan alle kanten moeten afgrenzen, beschermen en bewapenen tegen wat vreemd en van buiten is.

De inzet die paus Franciscus vanaf het begin heeft gehad voor de bescherming van vluchtelingen en migranten, lijkt te bevestigen dat in Geert Wilders de christelijke kernwaarden van barmhartigheid en naastenliefde ver te zoeken, zo niet afwezig, zijn. Toch heeft God Geert Wilders lief. Niet om datgene wat hij zegt en doet toe te dekken en goed te praten, maar omdat Geert Wilders net zo goed zijn schepping, zijn kind is. Het verlangen van God dat ook Geert bijdraagt aan de realisering van dat Koninkrijk Gods dooft niet uit. Gods liefde is verlangen en daarbij wordt niemand afgeschreven. Daarin laat Gods liefde zich ook kennen als niet beperkt tot gelijken. In deze overtuiging ligt ook besloten dat uiteindelijk alleen liefde het kwaad zal overwinnen en het aanschijn van de aarde zal vernieuwen. Daarin gaat liefde altijd verder dan recht en kan liefde iets tot stand brengen wat niet in het vermogen van recht ligt. Zie ook de encycliek *Deus caritas est* van paus Benedictus XVI, die daarin onder andere stelt dat ook de meest rechtvaardige samenleving niet zonder de liefde kan.

Christenen worden opgeroepen om, in de geest van Augustinus, onderscheid te maken tussen persoon en uitspraken, tussen de

mensen en zijn daden. Die uitdaging betreft ook de verbinding met Geert Wilders en al diegenen die zijn gedachtegoed aanhangen. Als we mensen laten samenvallen met wat ze doen en vinden, wordt het ook logisch om de verbinding met hen te verbreken: met zulke mensen willen we niets te maken hebben. De relatie kan pas weer hersteld worden als mensen hun gedrag en hun opvattingen loslaten en zich voegen in wat wij aanvaardbaar vinden.

Onderzoek laat zien dat we, mede onder invloed van sociale media en de algoritmes die op basis van ons zoekgedrag berichten selecteren, ons steeds meer opsluiten in onze eigen wereld en daarin bevestigd worden. Zo ontstaan steeds meer gescheiden werelden, waarbij iedereen zich comfortabel nestelt in zijn eigen gelijk. Omdat de algoritmes van nieuwssites en zoekmachines ons steeds weer bevestigen in onze opvattingen, wordt de afstand tot anderen steeds groter en gaan we hen steeds meer zien als mensen met vreemde, onaangepaste ideeën en gedrag. Dat proces gaat ook aan christenen niet voorbij.

Er ontstaan steeds meer gescheiden werelden, waarbij iedereen zich comfortabel nestelt in zijn eigen gelijk

Terwijl Wilders' tegenstanders met overtuiging verkondigen dat we solidair moeten zijn met bijvoorbeeld de slachtoffers van de oorlog in Syrië, de migranten in Libië en de onderdrukte burgers van Tibet, is het voor christenen de vraag wat onze binding is met Geert Wilders en zijn aanhangers. Dat is een ongemakkelijke vraag, maar hij wordt steeds urgenter. Zonder een antwoord wordt Geert steeds meer de verpersoonlijking van het kwaad, dat bestreden en het liefst zo snel mogelijk overwonnen moet worden. Hoe minder aandacht we eraan besteden, hoe beter. De morele inferioriteit van zijn opvattingen is voor zijn tegenstanders zo duidelijk dat er eigenlijk geen aandacht aan besteed hoeft te worden. Joris Luyendijk dacht daar terecht anders over en startte in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 voor *de Correspondent* het project 'Kunnen we pra-

ten'. Daarin probeerde hij de verbinding tot stand te brengen met de kiezers van Geert Wilders: wat beweegt hen, wat vinden ze, waarom stemmen ze op hem. Het leverde interessante gesprekken op met mensen die niet beantwoorden aan het beeld van rabiate migrantenhaters. Maar vooral bood het een inkijkje in het leven van mensen die vinden dat er door niemand naar hen wordt geluisterd en omgezien. Volgens mij is het dringend nodig dat er verbindingen gelegd worden met deze groep in de samenleving.

In de joods-christelijke traditie is verbinding, verbond, een van de centrale begrippen. Het verbond van God met zijn volk en het nieuwe verbond in Jezus Christus zijn de pijlers van die traditie. Het verbond van God met zijn volk is geen pad dat over rozen gaat. Voortdurend is er sprake van teleurstelling en dreigen de verbondspartners elkaar kwijt te raken, maar God laat het er niet bij zitten. Een van de mooiste boeken in de Bijbel is wat dat betreft het geschrift van de profeet Hosea, die het verbond van God en zijn volk als liefdesverbond beschrijft dat ondanks overspel en afvalligheid niet wordt verbroken. Elke keer wordt het verbond hersteld als een onverbreekbare band die niet verloren gaat. Denken in termen van verbond brengt ons voorbij de comfortzone waarin we ons slechts hoeven te verbinden met gelijkgezinden.

Met name paus Franciscus heeft in de afgelopen jaren veel nadruk gelegd op Gods liefdevolle barmhartigheid. Hij riep een speciaal Heilig Jaar van de Barmhartigheid uit omdat hij ervan overtuigd is dat Gods barmhartigheid de enige kracht is die onze wereld en ons mensen in een nieuwe verhouding tot elkaar brengt. De liefdevolle barmhartigheid is het enige antwoord dat sterk genoeg is om het kwaad te overwinnen. Dat is de essentie van het christelijk geloof. Dat is niet de zoete of romantische liefde, maar liefde als een kracht die niet wijkt.

De schrijver Vasili Grossman beschrijft in zijn grootse roman *Leven en lot* die onwrikbare kracht van de menselijke goedheid tegenover het kwaad:

De menselijke geschiedenis is niet de strijd van het goede dat het kwaad probeert te overwinnen. De geschiedenis van de mens is de strijd van een groot kwaad dat een korreltje menselijkheid probeert te vermalen. Maar als het menselijke in de mens ook nu nog niet is gedood, dan zal het kwaad niet meer overwinnen.

Hoewel de Jood Grossman een overtuigde communist was, lijkt deze gedachte veel op de christelijke overtuiging dat in Christus de zonde en het kwaad zijn overwonnen. Daarmee is het probleem van het kwaad niet opgelost in de zin van dat het verdwenen is. Maar de macht van het kwaad is gebroken.

De overtuiging dat alleen barmhartige liefde sterk genoeg is om het kwaad te overwinnen, is geen vrijbrief om zelf geen verantwoordelijkheid te dragen voor het kwaad en voor het overwinnen daarvan. De christelijke oproep tot navolging, die in de hele geschiedenis weerklank heeft gevonden, is om in Christus' voetspoor te treden en te strijden tegen het kwaad en tegen het onrecht. Die oproep tot navolging heeft zijn grond in de overtuiging dat 'Hij ons het eerst heeft liefgehad' (1 Johannes 4:20). Omdat we ons aanvaard weten door Gods barmhartige liefde, kunnen we ook zelf in dat voetspoor treden. Met die onbegrijpelijke liefde is het kwaad overwonnen. Christenen staan in die traditie dat liefde en barmhartigheid van beslissende betekenis zijn in de overwinning op het kwaad. In ons menselijk samenleven zijn wetten en regels zinvolle en noodzakelijke hulpmiddelen, maar de grondslag van de strijd tegen het kwaad is gelegen in de grenzeloze barmhartigheid en aanvaarding van ons door God. In zijn brieven aan de eerste christengemeenten (met name die aan de Galaten en aan de Filippenzen) is Paulus bezig hen van die grondslag te overtuigen: niet de wet, maar de liefde die God ons betoont in Christus bevrijdt ons.

In tegenstelling tot het positivistische verlichtingsdenken, dat ons in staat acht het juiste en goede te doen en dus het kwade te overwinnen door inzet van onze ratio, geloof ik dat het kwaad een veel ongreepbaarder realiteit is die zich onttrekt aan onze be-

heersing. Het laat zich niet vangen in onze natuurwetenschappelijke formules en evenmin, hoezeer we dat ook proberen, in onze wetten en regels. Ook laat het zich niet herleiden tot verkeerde gedachten, verkeerde daden, eventueel verkeerde mensen. Als dat het geval was, zouden we het kunnen oplossen. Het kwaad is een realiteit die zich niet laat grijpen en begrijpen in onze gecontroleerde en controleerbare ordening. Hoe komt het toch dat het zich telkens opnieuw manifesteert? In een cyclische beweging keert het kwaad telkens weer terug in zich herhalende vormen van macht en geweld, in totalitarisme en discriminatie. Waarom leidt elke nieuwe technische uitvinding tot zijn eigen perversiteit? Waarom leidt internet tot haatmail en WhatsApp tot sexting? Waarom slagen we er niet in zo'n nieuwe uitvinding te vrijwaren van misbruik? Waarom zien we, nog geen eeuw na de opkomst van fascisme en nazisme, nieuwe totalitaire regimes opkomen? Waarom is discriminatie ook in onze samenleving aan de orde van de dag in de huizenmarkt, op de arbeidsmarkt, terwijl we elkaar toch beloofd hebben dat we daar een eind aan zouden maken?

Het kwaad is een ongrijpbare realiteit die zich onttrekt aan onze beheersing

Voor mij zit daar de metafysische kwaliteit van het kwaad. Het is ongrijpbaar en blijft bestaan ondanks onze beste bedoelingen, ondanks alles wat we aan regels en wetten bedenken, ondanks alle educatieve programma's en opvoedingsadviezen. Is het te voorkomen als we maar betere wetten maken, beter controleren, onze kinderen beter opvoeden? Ik vrees van niet.

De christelijke geloofstraditie heeft het kwaad altijd serieus genomen, maar is er nooit lichtvaardig van uitgegaan dat we het kunnen overwinnen. Het verhaal van de erfzonde heeft daarom ook nog niets van zijn betekenis verloren, omdat het ook over ons gaat en over onze fundamentele vatbaarheid voor het kwaad. Christenen weten dat het te gemakkelijk is om naar anderen te wijzen en te denken dat wij niet vatbaar zijn voor het kwaad. Dat maakt ons tot bescheiden mensen die weet hebben van hun

onvermogen en die beseffen dat dit een fundamenteel onderdeel is van ons mens-zijn. In het Onzevader bidden we niet zonder reden 'Verlos ons van het kwade'. We weten immers dat wij dat zelf niet kunnen, dat het kwaad te machtig is en dat we werkelijk zijn aangewezen op Gods verlossend handelen om ons aan de macht van het kwaad te ontworstelen.

De gedachte dat het kwaad zich als onherleidbaar manifesteert, dat we het met kennis en verstandig handelen niet kunnen uitbannen, is overigens geen vrijbrief om er dan maar niet tegen te strijden. In de christelijke traditie staat namelijk tegenover de erfzonde de overtuiging dat God ons mensen geschapen heeft met een eigen, vrije wil. We kiezen voor het kwaad omdat onze eigenliefde en onze verlangens sterker zijn en omdat we hopen dat we ermee weggkomen, dat het onopgemerkt blijft. Of we maken een berekende afweging dat het voordeel opweegt tegen eventuele ontdekking en straf. Kwaad betekent altijd ingaan op een mogelijkheid en een verleiding die zich aandient: de slang uit het paradijs is er altijd. In het begin van de Bijbel wordt die vrije wil duidelijk in het verhaal van het paradijs, als God vraagt: 'Hoe heb je dat kunnen doen?' (Genesis 3:13). De mens wordt ter verantwoording geroepen voor de keuze die hij heeft gemaakt. In het volgende hoofdstuk wordt die verantwoordelijkheid bevestigd als Kaïn vraagt of hij soms zijn broeders hoeder is. Het ontlopen van verantwoordelijkheid wordt hier direct de pas afgesneden. Vanaf het begin wordt ons duidelijk gemaakt dat de verantwoordelijkheid voor het kwaad niet ontlopen kan worden.

De moderniteit, zoals die zich in de laatste twee eeuwen heeft ontwikkeld, heeft met het mysterie van God de vraag naar het kwaad onder het tapijt geveegd. Ooit zei ik: 'We hebben het geloof niet nodig om het goede te doen.' Er zijn heel veel mensen die ook zonder in God te geloven het goede doen. Ons mens-zijn, ons geschapen zijn naar zijn beeld en gelijkenis, maakt dat we zijn geneigd om het goede te doen. Dat zit in ons. Gabriël van den Brink heeft dat nog eens voor ons land in kaart gebracht in zijn onderzoek naar 'het Hogere in Nederland'. Hij

laat zien dat heel veel Nederlanders gedreven worden door onbaatzuchtig handelen. Ze doen dat in mantelzorg, in vrijwilligerswerk in hun wijk of vereniging, in inzet voor natuur en milieu, door op te komen voor mensen die te lijden hebben onder armoede en onrecht. Dat het nieuws beheerst wordt door verhalen over oorlog en dood en geweld en onrecht, doet niets af aan de veel grotere omvang van het goede dat mensen elkaar bewijzen. Voor de kerken is dat in een tijd van een vrije val in aantallen gelovigen een geruststellende gedachte. Het goede in de wereld is niet afhankelijk van de kerk en van het geloof. Misschien ligt de bijdrage van het christelijk geloof in ons vermogen om te kunnen leven met de realiteit van het kwaad en met de boodschap van verlossing. Christelijk geloof beschermt je niet tegen het kwaad, maar geeft de realiteit van het kwaad een plaats. Dat de moderniteit de vraag naar het kwaad niet beantwoordt, heeft tot gevolg dat het kwaad moet worden uitgesneden. Dat onvermogen om het kwaad een plaats te geven leidt tot de roep om zwaardere gevangenisstraffen. Er wordt dan gewezen op het levenslange leed van nabestaanden van slachtoffers dat in geen verhouding zou staan tot de straf voor daders, die er met een aantal jaren gevangenisstraf vanaf komen.

Het goede in de wereld is niet afhankelijk
van de kerk en van het geloof

De Amerikaanse filosoof Susan Neiman laat in haar boek *Evil in Modern Thought* zien dat sinds de Verlichting filosofen hebben geprobeerd het bestaan van het kwaad een plaats te geven in hun denksysteem. In eerste instantie probeerden ze (Leibniz, Kant) om het kwaad een plaats te geven en tegelijkertijd het beeld van de almachtige en goede God te handhaven. Daarna probeerden Hegel en Marx het kwaad te zien als te overwinnen: uiteindelijk zou het kwaad worden uitgebannen. Neiman concludeert dat het na de verschrikkingen van de Holocaust niet meer mogelijk is om het kwaad te integreren in een rationeel denksysteem. Wat toen gebeurd is, kan in geen enkel redelijk denkmodel een plaats krijgen. Waar sommigen

menen dat geloven in een God na Auschwitz niet meer mogelijk is, meent Neiman dat we door de Holocaust op de grenzen van ons denken zijn gestuit. De vraag naar het kwaad kan daarbinnen niet beantwoord worden.

Toch neemt geloven hier niet de rol over van het denken. Het geloof in God helpt niet om het kwaad een plaats te geven in een systeem van denken. Ook voor de gelovige is het kwaad onaanvaardbaar. De gedachte dat God het kwade heeft gewild of toelaat als onderdeel van zijn heilsplan, is even verwerpelijk als de gedachte dat mensen soms moeten worden opgeofferd om een ideologisch of politiek systeem te realiseren. De betekenis van het kruis als symbool van het christendom is dat het lijden deel is van Gods werkelijkheid én van onze werkelijkheid. Hij is in het lijden aanwezig en draagt het mee in het symbool van het kruis. God is niet de regisseur van het lijden (hier wel, daar niet, soms een beetje meer, soms een beetje minder), maar met ons betrokken in het kwaad dat wordt aangericht en daarin nabij.

Augustinus' overtuiging dat God de zondaar liefheeft, sluit aan bij de verhalen uit het Oude en Nieuwe Testament waarin ons over Gods barmhartigheid wordt verteld. In de theologische en gelovige vernieuwing die na het Tweede Vaticaans Concilie op gang is gekomen, is dat beeld van God als een barmhartige God sterker op de voorgrond komen te staan. Het schilderij 'De terugkeer van de Verloren Zoon' van Rembrandt kan daarvoor als symbool dienen. In dat verhaal (Lucas 15:11-32) ontfermt de vader zich over zijn zoon die hem de rug had toegekeerd en zijn erfdeel erdoorheen had gejaagd. Deze hernieuwde nadruk op Gods barmhartigheid betekent een breuk met het beeld van God als een soort superboekhouder die voor ieder van ons een grootboekrekening bijhoudt waarin ons doen en laten wordt genoteerd, die uiteindelijk resulteert in een positief of negatief saldo. Abraham is al in het boek Genesis (18:22-33) in de slag met God om diens barmhartigheid te verkrijgen over de stad van de onrechtvaardigen. Het gaat niet om de ontkenning van de onrechtvaardigheid, maar uiteindelijk dringt Abraham zo lang aan bij God dat een kruimeltje rechtvaardigheid (tien mensen)

opweegt tegen het kwaad en onrecht van de hele stad en genoeg is om de stad te sparen. In de woestijn is Mozes regelmatig in discussie met God om hem zo ver te krijgen dat hij het volk niet aan zijn lot overlaat. 'Want uw gedachten zijn niet mijn gedachten en uw wegen zijn niet mijn wegen' (Jesaja 55:8).

Dit veranderende godsbeeld is niet nieuw. In ons menselijk pogen om iets van God tot uitdrukking te brengen in woorden en beelden, is er voortdurend sprake van accentverschillen. Nu het beeld van een boekhouder-God terugwijkt ten gunste van het beeld van een barmhartige God, heeft dat ook gevolgen voor de positie van de kerk. Een deel van de kerkelijke macht is gebaseerd geweest op het beeld dat we een rekening hebben openstaan bij hem die we bijtijds in evenwicht moeten zien te brengen. De overtuiging van Augustinus dat God de zonde haat, maar de zondaar liefheeft, heeft niet kunnen verhinderen dat ook in de kerk het laten samenvallen van de mens en zijn daden (goed of slecht) de overhand heeft gekregen in de overtuiging dat God ons zou beoordelen op grond van onze daden. Het kantelen van het beeld naar een barmhartige God heeft daarom grote gevolgen: als God niet langer de grote boeman is, is ook de rol van de kerk als spreekbuis van de grote boeman uitgespeeld. In de christelijke traditie heeft de angst voor afrekening aan het einde van het leven een sterke rol gespeeld. In de eerste eeuwen van het christendom leidde het tot de gedachte dat je maar beter op je sterfbed gedoopt kon worden: in de doop werden je zonden afgewassen en was dus je toegang tot het eeuwig leven verzekerd. In de katholieke sacramententraditie werd het Heilig Oliesel, tegenwoordig de ziekenzalving genoemd, ook gezien als een mooi moment op het allerlaatst om de rekening te vereffenen. En steeds was er de waarschuwing van de preekstoel en de kansel dat God onze slechte daden niet vergeet en dat je er goed aan doet je bijtijds te bekeren en het goede te doen.

De gedachte dat we met God in een verhouding van debet en credit leven is zeer menselijk, al te menselijk. Zo gaan we meestal met elkaar om. We houden in de gaten wie ons iets verschuldigd is en aan wie wij wat verschuldigd zijn op basis van ons doen en laten.

In de christelijke traditie is de vraag naar de rol van de goede werken, van ons goede gedrag, altijd een bron van discussie geweest. Luther wilde met zijn *sola fide* (alleen door het geloof worden we gered) rigoureus een einde maken aan de wanpraktijken van de aflatenhandel. Dat was een perverse uitvoering van de gedachte dat we door goed te handelen God wel degelijk mild kunnen stemmen en onze plaats in de hemel kunnen verdienen. Dat leidde vervolgens weer tot een beeld van een willekeurige God die mensen met zijn voorkennis en voorbeschikking uitkiest zonder dat ze er met hun handelen invloed op hebben.

Voor mij is de lezing van de brieven van Paulus de sleutel tot het verstaan van de verhouding tussen geloof en goede werken. Voor Paulus is er geen twijfel dat alleen het geloof in Christus ons mensen redt. Niet het vasthouden aan de wet of aan de rituelen brengt ons verlossing, maar alleen het geloof in Christus die voor ons heil gestorven is. Luthers *sola fide* staat dus op stevige bijbelse grond. Maar het is voor Paulus ook zonneklaar dat goede werken de vrucht zijn van het geloof.

Ik bedoel dit: leef volgens de Geest, dan zult u niet toegeven aan uw zondige begeerte. Want de zondige natuur begeert tegen de Geest in en de Geest tegen de zondige natuur in, want ze zijn elkaars tegenstanders, zodat u juist niet doet wat u zou willen doen. Maar als u zich door de Geest laat leiden, staat u niet onder de wet.

De uitingen van een zondig leven zijn bekend, zoals ontucht, onreinheid, losbandigheid, afgodendienst, toverij, vijandschap, twist, afgunst, woede, intriges, ruzies, partijdigheid, jaloersheden, drinkgelagen, orgieën en dergelijke dingen meer. Ik waarschuw u zoals ik u al eerder gewaarschuwd heb: wie zich zo misdragen, zullen het koninkrijk van God niet erven.

(Galaten 5:16-21, zie ook Efeziërs 4:20-5:14).

Het is voor hem ondenkbaar dat een gelovig leven samengaat met deze lange lijst van zelfzuchtig gedrag. Voor Paulus is de

volgorde van belang. Het begint met geloven in Christus en zijn verlossing en vanuit die geest weten welk gedrag en handelen daarbij hoort.

Er is dus sprake van een driehoek: alleen het geloof brengt ons de verlossing, maar dat geloof moet tot uiting komen in ons doen en laten. Zelfs als de zonde niet uit ons bestaan verdwijnt, gaat Gods barmhartigheid niet verloren.

Christenen geloven dat de kracht
van het goede overwint, ondanks
de realiteit van het kwaad

Christenen geloven dat de kracht van het goede overwint. De realiteit van het kwaad doet daar geen afbreuk aan. In de eerste eeuwen heeft het manicheïsme lange tijd een grote aantrekkingskracht uitgeoefend op christenen. Ook Augustinus is een tijdlang een volgeling van Mani geweest, voor wie er in de wereld twee beginselen bestonden: het goede (God) en het kwade (de duivel). Beide zijn in een onophoudelijk gevecht gewikkeld om de heerschappij over de wereld. Het manicheïsme biedt een antwoord op de oorsprong van het kwaad en het zorgt ervoor dat God gevrijwaard wordt van de beschuldiging dat Hij het kwaad wil of het minstens toelaat. Daartegenover heeft de christelijke traditie steeds stelling genomen in de overtuiging dat alleen aan God de heerschappij over de schepping toekomt en dat de vraag naar wie uiteindelijk overwint, niet open is.

Het eerdere citaat van de schrijver Vasili Grossman ('De geschiedenis van de mens is de strijd van een groot kwaad dat een korreltje menselijkheid probeert te vermalen. Maar als het menselijke in de mens ook nu nog niet is gedood, dan zal het kwaad niet meer overwinnen.') drukt dat geloof in de kracht van het goede uit. Niet omdat het goede massaal en krachtig is ('een korreltje menselijkheid') maar omdat het onverwoestbaar is.

De geschiedenis van de twintigste eeuw laat zien hoe waar dat is. Het nazisme kondigde het duizendjarig rijk aan, het fascisme en het communisme meenden dat de heilstaat nu, historisch en wetenschappelijk noodzakelijk, zou aanbreken. En

beiden vonden dat dat nu eenmaal onvermijdelijk gepaard zou gaan met de vernietiging van de tegenkrachten die dat zouden willen tegenhouden. Het doel heiligt dan de middelen en mensen zijn niet meer dan pionnen op het schaakbord van de geschiedenis. Nazisme en communisme en al die andere pogingen van het kwaad om de wereld te beheersen hebben gefaald omdat de mens en de menselijkheid zich niet laten overwinnen door welk systeem of ideologie dan ook.